До спеціалізованої вченої ради
ДФ 35.051.191
у Львівському національному
університеті імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію ТКАЧУК Богдани Вікторівни
на тему «ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань
03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 «Філософія»

Представлена на розгляд робота присвячена актуальній та, як не дивно, недостатньо представленій в українському академічному просторі темі. Робота з пам'яттю протягом останніх років (особливо в період широкомасштабного вторгнення росії в Україну) набуває небаченої раніше актуальності, викликає потужні публічні обговорення, які подекуди сягають рівня скандалу. Потреба в роботі з пам'яттю наштовхується на відсутність у більшості наших співгромадян обізнаності в проблематиці меморіалізації та комеморації, нерозумінні базових принципів роботи з пам'яттю. Академічна робота з проблематикою пам'яті є дуже важливою саме зараз, тому дослідження Богдани Ткачук можна вважати вчасним та таким, що має потенціал практичного застосування.

Робота відповідає всім формальним вимогам, які висуваються до дисертаційних досліджень. Робота не містить ознак плагіату чи будь-яких ознак наукової недоброчесності, відповідає вимогам наукового стилю, якісно та професійно структурована. Результати дослідження достатньою мірою апробовані в 4 публікаціях у фахових наукових виданнях категорії Б, а також 12 публікаціях у вигляді тез у збірниках матеріалів конференції та науково-популярних матеріалів. Текст роботи демонструє широку гуманітарну освіченість авторки, орієнтацію у сучасних досягненнях досліджень колективної

пам’яті, розуміння історії академічного опрацювання проблематики колективної пам’яті.

Авторка робить цікаві розвідки в обраних нею напрямках вивчення колективної пам’яті, які вона вбачає потенційно корисними для роботи з пам’яттю в Україні з урахуванням наявності колоніальних впливів на українську культуру, численних розривів колективної пам’яті та суспільних травм, які не могли не вплинути на розвиток уявлень про минуле.

В дисертаційному дослідженні зроблено спробу виокремити феномен української культурної пам’яті, вивчаючи широке поле проявів колективної пам’яті. Особливості окремих констеляцій колективної пам’яті, звісно, можливо виявити тільки при чіткому баченні загального горизонту явищ, пов’язаних із суспільним пропрацюванням уявлень про минуле. Неможливо вивчати феномен зсередини, не беручи до уваги інших явищ такого ж роду. В підході, який запропонувала Богдана Ткачук, криються як велики переваги, так і великі небезпеки. Переваги полягають в тому, що феномен української колективної пам’яті (далі ми пояснимо, чому використовуємо не те поняття, яке використане в назві роботи) постає як цілісне та унікальне явище, особливості якого стають очевидними на тлі інших національних феноменів. При цьому спроба охопити все, що було сказане чи написане про колективну пам’ять в світовій філософії та теорії, може призвести до описовості та поверхневості окремих фрагментів дослідження – що, зрештою, й відбувається. Авторка намагаєтсья віднайти баланс між охопленням великого горизонту та мікрооптикою конкретної моделі пам’яті. Це заслуговує на повагу як прояв академічної відваги. В якихось моментах це виявляється перевагою, а в деяких – недоліком роботи.

Якщо рухатися в аналізі тексту дисертації по кроках, варто починати зі Вступу, де надаються базові дані щодо підходу авторки, мети та методології дослідження, об’єкта, предмету, мети, завдань тошо. Саме Вступ надає можливість сформулювати очікування від роботи та зрозуміти рамку, в якій працює дослідник.

У мене викликає питання формулювання мети дослідження: «Вивчити українську культурну пам'ять як феномен, який дає змогу простежити динаміку внутрішнього процесу передання національної ідентичності через фігури пам'яті та їхню репрезентацію у ландшафті пам'яті» (с. 16). Вивчення є *процесом*, а не *результатом* дослідження, тому не може позначатися як мета дисертаційного пошуку. Це достатньо типова помилка молодих дослідників, які бачать цінність в процесі дослідження та формуванні в себе достатньо повної картини досліджуваного поля. Гранично важливо уявити собі поле, але коли ми виходимо з амбіцією показати себе як зрілого дослідника, гідного присвоєння наукового ступеню, нам треба показати не власну обізнаність, а те прирощення знання, яке реалізується в процесі нашої роботи. Б. Ткачук формулює мету дослідження саме як «вивчення», чим знижує цінність власної роботи. Це тим більш сумно, зважаючи на те, що в роботі насправді є новації.

Так саме як мета роботи, дивує формулювання предмету та об'єкту дослідження. Об'єктом дослідження названа «культурна пам'ять як міждисциплінарний феномен» (с. 16), в той час як предмет позначений таким чином: «українська культурна пам'ять як спосіб формування національної ідентичності в контексті постколоніальної теорії, національних та колоніальних мітів як фундаментальних складових творення ландшафту пам'яті» (с. 16). На перший погляд співвідношення предмету та об'єкту виглядає як вичленування особливого феномена в загальному. Але коли ми говоримо про міждисциплінарність, ми говоримо про дослідження. Коли говоримо про феномени колективної пам'яті, ми говоримо про соціальну реальність. Дослідження соціальної реальності можуть бути об'єктом і соціальна реальність може бути об'єктом. Але коли у нас дисертаційний об'єкт – дослідження (про що говорить слово міждисциплінарне), то предметом не може бути соціальна реальність. Хотілося б бачити більш виважену теоретичну позицію в роботі.

Коли йдеться про дисертаційні дослідження, гранично важливим є окреслення власного дослідницького поля, що неможливо без позначення проблемних зон, точок незгоди, лакун та сліпих плям. Тим більш, коли йдеться

про дослідження колективної пам'яті, які є справжнім полем бою – про засаднічі поняття memory studies практично сто років сперечаються теоретики. Коли дослідник робить власну роботу в цьому полі, очікуєш, що методологічне поле буде описане максимально чітко. На жаль, авторка обрала достатньо розповсюджений в українській академічній традиції спосіб репрезентації теоретичного доробку як перелічування авторів через кому. А в списках опиняються автори, які послуговуються різним понятійним апаратом та критикують один одного. Як у Вступі, так і в «тілі» дисертації поле вивчення колективної пам'яті виявляється чимось безконфліктним та таким, що поступово дорощується доробком чергового теоретика. Описання методологічної бази починається з Аристотеля, хоча феномен колективної пам'яті як такий став об'єктом дослідження тільки в XX столітті.

Якщо говорити про виконання мети дослідження як «вивчення» української культурної пам'яті, то мети авторка досягла. Читач отримує чітке розуміння, що авторка тему вивчила. Для презентації цього обирається стратегія руху від найзагальнішого (дослідження пам'яті в світовій традиції в цілому) через окремі актуальні проблеми сучасної колективної пам'яті (постколоніальні теорії, культурна пам'ять, ландшафти пам'яті) до феноменів національної пам'яті. Підхід логічний, дозволяє пояснити загальну логіку розвитку досліджень пам'яті. При цьому найширший горизонт, який описується в роботі, робить неминучою описовість багатьох фрагментів дослідження, неможливість зануритися в конкретику, показати протиріччя та точки теоретичних суперечок. Тому зрозуміло, що на будь-яке питання «Чому в роботі відсутні посилання/аналіз таких чи таких теоретичних моментів?», відповідь буде «Рамки дисертаційного дослідження не дозволяють торкнутися всього».

Перший розділ дисертації присвячений еволюції досліджень пам'яті в європейській теоретичній традиції. Текст розділу дозволяє уявити собі загальну картину досліджень пам'яті, починаючи з античності до наших днів. Колосальний обсяг матеріалу, який необхідно стисло показати, провокує описовість, про яку вже йшлося. Тим більш дивує, навіщо при обраному

авторкою підході створення картини тисячолітніх досліджень додавати екскурси в загальновідомі теми на кшталт пояснень, хто такі музи, як розуміють логос; навіщо вчергове переказувати ту саму історію про Симоніда, яку напам'ять знають всі, хто входив в поле досліджень пам'яті. Тим більш, що авторці насправді є що сказати та показати. За рахунок таких дуже узагальнюючих частин роботи у авторки не завжди вистачає місця для детального аналізу власних індивідуальних розробок, які ми побачимо в третьому розділі роботи.

В третьому параграфі першого розділа авторка аналізує власне формування напрямку досліджень колективної пам'яті. Це логічний та послідовний крок в рамках обраної авторкою стратегії аналізу широкого горизонту досліджень пам'яті в європейській традиції. Після пошуків в рамках розуміння здатності людей до запам'ятовування, описання ролі пригадування в теоріях філософського пізнання тощо авторка підходить до власне феномену колективної пам'яті – логічно продемонструвати саме принципову різницю між індивідуальною та колективною пам'яттю. Авторка згладжує цю принципову різницю та демонструє появу теорії Альбвакса як певне логічне продовження досліджень індивідуальної пам'яті. В цьому моменті я не можу з нею погодитися.

«Поступово предмет пам'яті набирав ширшого культурного значення, аніж просто індивідуальна техніка чи раціональна здатність до суб'єктивного аналізу реальності», твердить дисертантка. На моє переконання, це не предмет пам'яті набув ширшого значення, а дослідники зацікавилися феноменом, який раніше не бачили. І використали (тобто, Альбвакс використав) метафорично поняття пам'ять для позначення суспільного феномену.

На погляд опонента, робота значно виграла б, якщо б авторка не намагалася показати розвиток досліджень пам'яті як процес безконфліктного прирощення знання. Сама поява поняття колективної пам'яті викликала шалені дискусії, які тривають дотепер, майже сто років. Альбвакса звинувачували в гіпостазуванні понять, в уявленнях про «колективний мозок» тощо. Концепція колективної пам'яті від початку піддавалась критиці тими, хто погоджувався бачити пам'ять виключно як психічний процес – а колективи не мають психіки. Дуже шкода, що

дисертантка не згадує принципових противників використання поняття колективної пам'яті.

Серед послідовників Альбвакса ми теж не бачимо єдності та загальних місць. Є дослідники, які воліють говорити радше про колективне пам'ятання як процес, а не про колективну пам'ять. Барбара Шацька, Пол Коннертон, Джефрі Олік протиставляють колективну та суспільну пам'ять. В Авішая Маргаліта ми бачимо розрізнення на спільну (common) пам'ять та пам'ять, яку ми розділили з іншими (shared). Є прихильники використання поняття «історична пам'ять», а інші радикально відторгають це поняття (як А. Киридон, наприклад). Деякі дослідники вважають поняття соціальної пам'яті більш вдалим, ніж «колективна пам'ять» через те, що воно більш сконцентроване на соціальних контекстах та дозволяє аналізувати закономірності та специфіку розвитку соціального уявлення в контексті знань про минуле. Такий фокус у дослідженнях пам'яті стає помітним в 1980-ті роки, не говорячи про те, що його використовує ще Абі Варбург. Згідно думки Пітера Берка (Peter Burk), головний фокус досліджень соціальної пам'яті — з'ясування її механізмів вибірковості. Можна написати окрему дисертацію по специфіці використання понять в дослідженнях пам'яті, надавши переліки претензій та доказів, чому варто використовувати саме той чи інший термін. При наявності таких розбіжностей в полі важливо чітко продемонструвати власну позицію, проговорити, які саме терміни та чому використовує дисертантка.

Важливо було б, як на мене, приділити окрему увагу розрізненню між історією та пам'яттю, яка є принципова для Альбвакса. Б. Ткачук подекуди не торкається цього розрізнення та саме бачить роль пам'яті в формуванні об'єктивної картини минулого. Такий підхід ми бачимо в третьому розділі. При цьому декілька серйозних українських істориків, які виходять на поле пам'яті, саме скаржаться на те, що проблематика пам'яті витісняє історію. Це ще один важливий вузол складності роботи з пам'яттю, який заслуговує на сейозну увагу.

Дисертантка насправді робить свій вибір, який, як на мене потребує кращого обгрунтування. Поняття «культурної пам'яті» використовується в роботі

як парасольковий термін, який надає можливість працювати з різними феноменами колективної пам'яті. Третій параграф першого розділу присвячений саме культурній пам'яті. І далі протягом всього дослідження дисертантка використовує поняття культурної пам'яті як «парасольку». Такої самої стратегії дотримується частина фахівців з колективної пам'яті (Джефрі Олік, Астрід Ерль) пропонують використовувати поняття культурної пам'яті як максимально широке «парасолькове» поняття, що охоплює дослідження (подекуди функціональні, подекуди метафоричні, подекуди з використанням аналогії) у сферах історії, психології, соціології, літературознавства тощо. Я не є прихильницею такого використання, але дисертантка має повне право обирати ту методологічну стратегію, яку бачить як більш продуктивну. Ось цей момент вибору та обґрунтування цього вибору було б важливо прописати у вступі в частині методології. Це відразу ввело б читача в чітку методологічну рамку саме в контексті досліджень колективної пам'яті.

Важливою та актуальною темою, до якої дисертантка звертається в другому розділі роботи, є постколоніальна та деколонізаційна теорія. Для сучасної України проблематика пропрацювання імперського минулого є дуже на часі, достатньо гостро стоять питання співвідношення класичної теорії колоніалізму та постколоніалізму з українськими реаліями. Тому звернення до цих тем є виправданим та логічним. Дещо дивує, що авторка не торкається класичної постколоніальної теорії, а відразу переходить до українських дослідників. Більше того, звертаючись, наприклад, до Деколоніального словника, дисертантка посилається на українських дослідників, які описують класичні теорії. Власне, Деколоніальний глосарій і створювався для того, щоб показати, чим відрізняється колоніальний спадок України від того, що в класичній колоніальній теорії сприймається як вплив колоніалізму. Є велика проблема використання «класичного» наукового інструментарію щодо аналізу українських реалій – і саме цим проблемам та способам їх вирішення варто було б приділяти увагу.

Авторка серйозно пропрацювала поняття травми та включила його в свою дослідницьку рамку. Цікавими є пропозиції авторки щодо використання в дослідженнях колективної пам'яті понять, перенесених з психологічної теорії. Так, пропонується «використовувати термін *секвенційна травма* на означення колоніальних травм, які зазнала спільнота, зокрема українська, внаслідок постійного повторення насильницьких дій щодо себе та своєї культури протягом двох або більше поколінь (як розширення терміна міжпоколіннєва травма)». Також цікавою є пропозиція використовувати поняття депривації в контексті національної пам'яті. На етапі пояснення поняття секвенційної травми в тексті роботи з'являється поняття культурної амнезії, але чомусь в теоретичному розділі воно було відсутнє, – амнезія є дуже важливим поняттям, без якого не працюють дослідження пам'яті.

Ми бачимо потенціал також в подальшій розробці поняття тригерів пам'яті, якому в дисертації приділено спеціальну увагу. Можливо, хотілося б дещо більш ретельного обґрунтування використання психологічних термінів з дослідженні колективної пам'яті. Це не є претензією до тексту, а побажанням на наступні дослідження.

Третій розділ роботи є максимально практичним та має відповісти на питання, які саме фігури пам'яті присутні в українській колективній пам'яті. На жаль, саме в цьому розділі, який має бути максимально сконцентрованим на виділенні та концептуалізації фігур пам'яті, ми знову бачимо розлоги описи добре відомих історичних подій. Нам розповідають, що таке Голодомор, як створювалися водосховища тощо. Авторка описує ті події, які, на її погляд, стали ключовими точками формування національної ідентичності. Описані події такими і є, поза сумнівом. Але насправді таких подій можна виділити значно більше. В роботі, наприклад, не приділяється уваги події Чорнобиля, яка запустила раптовий екологічний протест, який блискавично перетворився на політичний. Звісно, в дисертаційному дослідженні не можуть бути висвітлені всі історичні події, але коли йдеться про виділення принципово важливих, хотілося б бачити більш ретельне обґрунтування.

В третьому розділі роботи аналізується та перекладається на українські реалії поняття отруєних пейзажів, яке ввів в обіг австрійський автор Мартін Поллак. Дисертантка розглядає ті феномени, які можуть бути описані як отруєні пейзажі в українській колективній пам'яті. Одним з найцікавіших припущень дисертації, як на мене, є пропозиція розглядати в категоріях отруєних пейзажів водосховища, створені на території України в радянській період. Тема культурної втрати в контексті водосховищ увійшла в напружені обговорення в Україні після підриву Каховської ГЕС в 2023 році. Подія спричинила активні обговорення культурної втрати, спричиненої побудовою водосховищ, коли фізично під водою опинилися дуже важливі елементи українського культурного ландшафту. Такого прочитання концепту отруєних пейзажів, наскільки мені відомо, не робили інші автори. І це справді дивовижний приклад розширення концепції Мартіна Поллака, який говорить про дерева, що вкривають місця злочинів, та робить страхітливий висновок про те, що вбивці стають садівниками, аби приховати свої дії. У випадку водосховища така метафора вкривання місця злочину стає абсолютно очевидною.

При цьому спроба використати поняття отруєних пейзажів до всіх трагічних подій в історії України виглядає дещо натягнутою. Не дуже зрозуміло, як в категорію отруєних пейзажів потрапляє, наприклад, Будинок Слово у Харкові. Є дуже неочевидні речі, які треба пояснювати. Якщо можна легко погодитись на описання Бабиного Яру як класичного отруєного пейзажу, то із Сандармохом вже виникають питання – адже, там від початку був ліс. Саме в лісі було скоєне вбивство. Можливо, метафора отруєних пейзажів тут працює, ніхто не сперечається, просто це треба обґрунтовувати, пояснювати та доводити.

Окремий параграф роботи присвячений громадянському спротиву як метанаративу пам'яті. Авторка бачить саме громадянський спротив як фрейм колективної пам'яті України та наводить численні приклади, які це доводять. Напевно, до поняття метанаративу варто було б ставитися дуже обережно та, використовуючи це поняття, принаймні згадувати потужну критику метанаративів, яка формувала фрейм філософських дискусій другої половини

XX століття. Будь-якому поняттю може бути наданий новий сенс, але важливо розуміти наявність інших сенсів, які продовжують бути актуальними. Очевидно, що в назві параграфу 3.4 авторка мала на увазі, що громадянський спротив є головною лінією формування української історії, а через це й колективної пам'яті. Але варто спитати, а що робити з надпотужним наративом жертви, який визначав бачення української історії багато років поспіль? Цей наратив в роботі не аналізується. І в цьому немає нічого трагічного, але пояснення вибору тої чи іншої теми в роботі точно мають бути.

Згадані в тексті відгуку критичні моменти носять скоріш дискусійний характер. Авторський вибір методології, досліджуваних проблем, термінології має повне право на існування. Є низка дрібних зауважень, які не псують враження від роботи в цілому. Так, прикрою неточністю є неправильний переклад назви класичної роботи Альбвакса «Рамки колективної пам'яті» («Les cadres sociaux de la mémoire», 1925). Незрозуміло, навіщо декілька разів підкреслювати, що Ян Ассман та Алейда Ассман є подружжям. Чи це якось впливає на характер їхніх висновків? Подекуди дисертантка сама стає жертвою викривлень історичної достовірності. Наступне твердження не відповідає дійсності: «Уроки російської мови та літератури мали привілейовані умови: класи розділялися на менші групи для «поглибленого» вивчення, тоді як українська мова та література викладалися у переповнених класах» (с. 157). Як людина, яка вчилася в радянській школі, можу сказати, що класи розділяли тільки на уроки іноземної мови. Не буду множити пошук неточностей, їх, напевно, не може оминути навіть найбільш відповідальний автор.

Якщо підвести підсумки розгляду дисертації Богдани Ткачук «Феномен української культурної пам'яті як предмет філософсько-культурологічного аналізу», можна зробити висновок, що дана робота є завершеним, самостійним, оригінальним дослідженням. Результати даного дисертаційного дослідження достатньою мірою апробовані під час виступів на конференціях, а також в публікаціях за темою дисертації. Це цілком відповідає вимогам, передбаченим пунктами 6-9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування

рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ України № 341 від 21.03.2022, № 507 від 03.05.2024), а також відповідає вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.01.2017 № 40 (зі змінами, внесеними згідно з Наказом МОН України № 759 від 31.05.2019). Усе зазначене вище дає можливість ствердити, що Ткачук Богдана Вікторівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 033 Філософія.

Докторка філософських наук, професорка,
професорка факультету магістерських
соціальних та гуманітарних студій,
магістерської програми
«Дослідження пам'яті та публічна історія»
Київської Школи Економіки О. А. Довгополова